

MARCIN GŁUSZAK
DR, UNIWERSYTET ŁÓDZKI
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1078-9012](https://orcid.org/0000-0002-1078-9012)

Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788. Część IV: Polityka społeczna

1. Wprowadzenie; 2. Uniwersały dotyczące polityki społecznej; 2.1. Opieka zdrowotna – kształcenie lekarzy; 2.2. Przeciwdziałanie włoczęgostwu, żebractwu i zbiegostwu włościan; 2.3. Zapobieganie sporom religijnym; 2.4. Egzekwowanie funduszy na rzecz Komisji Edukacji Narodowej; 3. Podsumowanie.

1

Czwartą odsłonę analizy uniwersałów Rady Nieustającej poświęcimy zagadnieniom z zakresu polityki społecznej¹, rozumianej jako działania państwa zmierzające do poprawy bytu społeczeństwa i utrzymania ładu społecznego. Jak już sygnalizowaliśmy, materia ta była przedmiotem 11 aktów tej rangi². Regulacjom poddano problematykę kształcenia kadry medycznej, zwalczania zjawiska włoczęgostwa i zbiegostwa włościan oraz kwestię sporów religijnych. Do grupy tej zakwalifikowaliśmy również działania na rzecz pozyskania funduszy dla Komisji Edukacji Narodowej.

2

2.1. Spośród uniwersałów poświęconych sprawom społecznym szczególną uwagę zwracają – zarówno ze względu na obszerną treść, jak i konsekwentne, systematyczne starania Rady Nieustającej – trzy akty dotyczące ogólnokrajowego nakazu wysyłania uczniów z miast królewskich do nowo powołanej do życia

¹ Publikacja jest kontynuacją artykułów: M. Głuszak, *Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788. Część I: Charakterystyka ogólna*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2019, t. XXII, s. 37–49; idem, *Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788. Część II: Ustrój sądownictwa i prawo sądowe*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2020, t. XXIII, s. 13–34; idem, *Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788. Część III: Materie ekonomiczne*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2021, t. XXIV, s. 113–129.

² Idem, *Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788. Część I...*, *op. cit.*, s. 44.

Szkoły Lekarskiej w Krakowie³. Decydujące znaczenie miała w tym zakresie zła sytuacja sanitarna, przede wszystkim w miastach. Na stan zdrowia mieszkańców niewątpliwie wpływ miały warunki bytowe w ośrodkach miejskich: m.in. zanieczyszczenie ulic, funkcjonowanie tzw. szlachtuzów, fatalna kondycja i niewłaściwe użytkowanie kanalizacji czy problemy z zaopatrzeniem w wodę pitną⁴. Także poziom opieki zdrowotnej był wysoce niezadawalający i wymagał głębokich zmian⁵. Szpitale nie były wystarczająco dotowane⁶, brakowało wykwalifikowanych lekarzy, których zastępowali cyrulicy, fizycy, księża, balwierze czy znachorzy⁷. Dlatego do rozpoczętych w roku 1768, a niezrealizowanych w wyniku konfederacji barskiej reform, powrócono na sejmie rozbiorowym. Podjęte działania, m.in. powołanie w 1775 r. Komisji Szpitalnych (Koronnej i Litewskiej, rozwiązanych już w roku 1780⁸), nie przyniosły jednak zamierzonego skutku⁹. Problemem zajęła się Rada Nieustająca, a efektem jej prac w tym zakresie były wspomniane uniwersały.

W pierwszym z nich, wydanym w 1784 r., skierowanym do magistratów miast królewskich i prywatnych, Rada Nieustająca odwołała się do postanowień konsty-

³ Z inicjatywą tą, za pośrednictwem rektora uczelni Hugona Kołłątaja, wyszedł prof. Szkoły Głównej Koronnej Rafał Józef Czerwiakowski, zob.: T. Ereciński, *Uniwersał Stanisława Augusta z r. 1785 w sprawie wysyłania przez miasta koronne uczniów na naukę lekarską do Szkoły Głównej Koronnej*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych” 1927, t. VII, z. 2, s. 169.

⁴ K. Krawczyk, *Problemy sanitarno-zdrowotne w pracach Departamentu Policji Rady Nieustającej w latach 1778–1780*, [w:] *Zdrowie i choroba jako problem polityczny i społeczny. Medycyna w kontekście działań państwa*, red. B. Płonka-Syroka, T. Srogosz, DiG, Wrocław 2005, s. 56–66.

⁵ Szerzej problematykę tę opisuje T. Srogosz, *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Akademia Medyczna, Łódź 1993.

⁶ K. Krawczyk, *Problemy sanitarno-zdrowotne...*, *op. cit.*, s. 61.

⁷ A. Czaja, *Między tronem, buławą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, PWN, Warszawa 1988, s. 180–181; K. Krawczyk, *Problemy sanitarno-zdrowotne...*, *op. cit.*, s. 62; K. Milik, T. Srogosz, *Uczniowie lekarscy – stypendyści miast królewskich u schyłku I Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów Polski XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ryszardowi Szwedowi*, red. T. Dubicki, T. Panecki, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2004, s. 43.

⁸ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego*, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860 [dalej: VL], t. VIII, fol. 173–178, 979.

⁹ W życie nie wszedł „Projekt do ustanowienia porządku dla sprawujących profesję lekarską w mieście Warszawie” z 1778 r., omawiany na sesji plenarnej Rady 31.03.1778 r. (Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], tzw. Metryka Litewska [dalej: tzw. ML], dział VII, sygn. 20, k. 105), który zakładał m.in. nową organizację pracy lekarzy i ograniczanie możliwości świadczenia usług medycznych przez osoby niewykwalifikowane, K. Krawczyk, *Problemy sanitarno-zdrowotne...*, *op. cit.*, s. 63–64.

tucji z 1768 r.¹⁰. Jej uchwalenie miało być pierwszym krokiem na drodze do poprawy poziomu zdrowia mieszkańców Rzeczypospolitej. Realizacja przedsięwzięcia nie była jednak możliwa bez zagwarantowania społeczeństwu wykwalifikowanej opieki lekarskiej. W związku z powyższym ustawodawca zaplanował „osadzenie w całym Państwie Rzplitej, zgodnych i wypróbowanych do lekarstwa ludzi” „pod zwierzchnością i dozorem” Akademii Warszawskiej, której zadaniem było m.in. kształcenie przyszłych medyków. Fundusz niezbędny na założenie uczelni, opłacenie jej nauczycieli i lekarzy niosących pomoc medyczną osobom potrzebującym na obszarze całego kraju pochodzić miał z budżetu Rzeczypospolitej – corocznie na ten cel planowano przeznaczyć 300 tys. zł ze skarbu koronnego i 100 tys. z litewskiego. Kwota niemała, bo sięgająca ok. 1% dwuletnich przychodów Rzeczypospolitej w latach 1782–1784, wynoszących odpowiednio – 31 mln zł dla Korony i blisko 13 mln zł dla Litwy¹¹. Do obowiązków Akademii należało przedstawienie corocznego rachunku finansowego, który za pośrednictwem Komisji Skarbu Koronnego przekazywany miał być do wglądu sejmowi. Rada przypomniała także, że dzięki staraniom Komisji Edukacji Narodowej powołano do życia dwie Szkoły Główne – w Krakowie i Wilnie – które wzorem warszawskiej uczelni uruchomiły kierunki lekarskie. Zgodnie z postanowieniami uniwersału, po zapoznaniu się z jego treścią, władze każdego z głównych miast królewskich dysponujących największymi dochodami miały spośród miejscowej młodzieży dokonać wyboru co najmniej dwóch kandydatów zainteresowanych i zdolnych do podjęcia nauki medycyny, a następnie wysłać ich do Szkoły Głównej Krakowskiej. W punkcie drugim uniwersału podobny obowiązek nałożono na mniejsze miejscowości, z tą różnicą, że wybór ograniczono do co najmniej jednego ucznia, który miał podjąć naukę lekarską lub „przynajmniej ceruliczną”. Koszt rocznego utrzymania jednej osoby w Szkole Głównej Krakowskiej wynosił 200 zł¹². Gdyby wspomniana suma przekraczała możliwości finansowe miasta, jego władze miały obowiązek powiadomić

¹⁰ „Akademia Lekarska”, VL, t. VII, fol. 648–649.

¹¹ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, Księgarnia L. Zwolińskiego i S-ki, Teodor Paprocki i S-ka, Kraków–Warszawa 1897, t. III, s. 178. Dwuletni wydatek Skarbu Koronnego w okresie 1782–1784 wyniósł blisko 29 mln zł, Skarbu Litewskiego – ok. 10 mln zł, *ibidem*, s. 196–200.

¹² Kwota ta okazała się niewystarczająca, co stało się wkrótce przyczyną masowych rezygnacji z nauki. Dla porównania: w roku 1780 cieśla krakowski zarabiał 2 zł dziennie, w latach 70. XVIII w. w Lublinie można było wynająć „izdebkę lichą” za 6 zł miesięcznie, cena masła w Wilnie wynosiła 20 gr, ale w Krakowie blisko 1 zł za funt, cena butów już w 1767 r. wahała się natomiast od 8 do 26 zł, T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem*, t. I, Warszawa 1800, s. 177; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. II, s. 89–93.

Departament Policji, który dokonywał w tej materii weryfikacji. W przypadku potwierdzenia informacji o niewystarczającym budżecie, wybranego ucznia utrzymywać miało kilka sąsiadujących ze sobą miast. Magistraty miejskie zobowiązane zostały do składania Departamentowi Policji szczegółowych raportów o liczbie osób wysłanych z poszczególnych miast, ze wskazaniem ich imion i nazwisk, oraz przedkładania zaświadczeń otrzymanych od profesorów z katedry lekarskiej Akademii Krakowskiej o odbywaniu nauki przez ich podopiecznych. Rozsądnym rozwiązaniem było zobligowanie absolwentów uczelni do powrotu do rodzimej miejscowości. Mieli oni „osiadać tylko w tym mieście, z którego zapisani i kosztem jego utrzymywani byli”, i sprawować opiekę lekarską nad jego mieszkańcami, co miało zrekompensovować im poniesione ciężary finansowe. Co istotne w tym układzie – przyszli lekarze byli związani z pacjentami przez wspólne miejsce zamieszkania lub urodzenia – a miało to duże znaczenie w zbudowaniu zaufania do wykształconych medyków, zwłaszcza w społecznościach, gdzie najczęściej korzystano z pomocy znachorów i różnej maści uzdrowiaczy. W uniwersale zapowiedziano również, że magistraty winny przygotować wyjazd kandydata w ciągu 6 tygodni od dnia jego wydania, z zastrzeżeniem, że w razie przekroczenia tego terminu Departament Policji sporządzi i przekaże Radzie Nieustającej wykaz miast, które nie podporządkowały się temu nakazowi¹³. Choć sama idea gruntownej reformy była ze wszech miar słuszna, nie ustrzeżono się błędów. Jak trafnie zauważył Tadeusz Srogosz, uniwersał był w swojej treści bardzo nieprecyzyjny – nie określono wymogów, które spełniać winien kandydat do szkoły, co zmuszało jej władze do podjęcia działań w zakresie doksztalcania części kandydatów. Co więcej, nie zadbano o zabezpieczenie pieniędzy przeznaczonych na naukę studentów – te zamiast bezpośrednio do Szkoły, trafiały do rąk samych uczniów – a to obok biedy, niedogodności lokalowych i złego wyżywienia skutkującego chorobami, stanowiło główną przyczynę ich ucieczek z Krakowa¹⁴.

Rok później, w rezultacie rozmów między Departamentem Policji a Hugonem Kołłątajem – rektorem Szkoły Głównej Krakowskiej, wydano kolejny uniwersał w tej sprawie¹⁵. Ponieważ poprzedni apel, z powodu „nieposobności jednych, ociąganiu się drugich”, nie przyniósł pożądaných skutków¹⁶, Rada Nieustająca

¹³ Uniwersał nr 312 z 11.04.1784 r., *Zbiór rezolucyi Rady Nieustającej potrzebnych do wiadomości jurydykcyi sądowych y obywatelów obojga narodów od seymu 1782 do seymu 1784 roku zebrany*, Warszawa 1786, s. 105–107.

¹⁴ T. Srogosz, *Problemy sanitarno-zdrowotne...*, *op. cit.*, s. 201–202, A. Czaja, *op. cit.*, s. 182.

¹⁵ Zob. Protokół potoczny Rady Nieustającej, AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 51, k. 149–150.

¹⁶ T. Ereciński sugeruje nawet, że przyczyną wspomnianej zwłoki, oprócz problemów finansowych, była w niektórych przypadkach zła wola władz miejskich, *Uniwersał Stanisława Augusta...*, *op. cit.*, s. 170. Autor na wspomnianą tezę nie przedstawił jednak dowodów.

nakazała wszystkim miastom królewskim w Koronie, do końca września 1785 r. wyprawić do Krakowa uczniów w liczbie ustalonej dla każdego z miast, ostrzegając jednocześnie o surowych karach, które nałożone zostaną na ośrodki niedopełniające tego obowiązku. Doprecyzowując poprzedni uniwersał, określono wymogi stawiane kandydatom na studentów: ukończenie 15. roku życia i opanowanie podstaw w zakresie czytania oraz pisania, także w języku łacińskim. W przypadku braku w mieście osób spełniających powyższe kryteria, Rada pozwalała wybrać „obcego”, który przed wyjazdem podpisywałby zobowiązanie do powrotu po studiach do miasta, które finansowało jego naukę w Krakowie, i świadczenia w nim (a także miastach sąsiednich, jeśli wspólnie składały się na jego utrzymanie) usług medycznych. Szkoła Główna została zobligowana do wyznaczenia i przygotowania bursy dla uczniów (dotychczas mieszkali oni w domach mieszczańskich) i zapewnienia w niej warunków do nauki. Ponadto uczelnię zobowiązano do dostarczenia książek, papieru, jednolitego kolorystycznie „sukna ordynaryjnego”, białizny i obuwia za kwotę 240 zł rocznie¹⁷, wpłacaną na konto Szkoły za pośrednictwem kolektorii wojewódzkich (co pozwalało na uniknięcie kosztów indywidualnego przesyłania tych sum do Krakowa i zapobiegało wspomnianym kradzieżom pieniędzy przez uczniów). Środki na ten cel miały pochodzić z funduszy propinacyjnych, a w razie nieprzeprowadzenia w mieście wymaganej licytacji propinacyjnej – ze składek procesowych. W przypadku śmierci lub ucieczki ze szkoły któregoś z uczniów, miasto powinno wysłać do Krakowa następnego. Po ukończeniu pełnych studiów, Szkoła Główna została zobowiązana do wysłania patentu o zdolności do wykonywania zawodu medyka przez jej absolwenta do miasta, z którego pochodził, zaś kopię tegoż dokumentu miała przekazać do Departamentu Policji. Rada umożliwiła także podjęcie studiów przez kandydatów z miast duchownych i dziedzicznych na takich samych warunkach jak z miast królewskich. Do uniwersału załączono tabelę z wykazem 213 miast zobowiązanych do wysyłania młodzieży do Szkoły w Krakowie. Wynika z niej, że największą liczbę przyszłych studentów miały wyznaczyć Warszawa i Kraków – odpowiednio 4 i 3 osoby. 20 miast zobowiązano do wyprawienia dwóch kandydatów (m.in. Poznań, Gniezno, Piotrków, Łęczyca), a 61 – jednego. W 56 przypadkach jednego studenta miały wysłać wspólnie dwa miasta, w sześciu przypadkach – wspólnie trzy ośrodki. Ogólna liczba studentów

¹⁷ Kwotę tę w związku z licznymi zażaleniami Rada Nieustająca podniosła do 400 zł w drodze rezolucji nr 134 z 24.07.1787 r., co powtórzono w uniwersale z 9.09.1788 r., nakazując wypłatę powyższej sumy przez miasta i miasteczka, AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 61, k. 52; *Zbiór rezolucji interpretacyjnych Rady Nieustającej z lat 1786–1788*, oprac. M. Głuszak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 321.

ustalona została na 170¹⁸. Nowy uniwersał w części uzupełniał luki i niedociągnięcia poprzedniego, co świadczy o stosunkowo szybkiej reakcji Rady na pojawiające się w praktyce problemy i pokazuje, że kwestia opieki zdrowotnej była traktowana przez władzę priorytetowo. Niemniej, nawet dopracowane przepisy nie przyniosły w pełni zamierzonych efektów. W czerwcu roku kolejnego Rada Nieustająca zmuszona została do wydania trzeciego już uniwersału, dyscyplinującego władze miejskie w sprawie obowiązku nałożonego na nie w latach ubiegłych. Z całą surowością ostrzeżono ośrodki, które nie wywiązały się dotychczas z powinności wysłania uczniów do Krakowa, że dalsze zaniedbywanie tej sprawy będzie skutkowało pozwem instygatorów narodowych do sądów zadwornych. Zaaapelowano także do tych miast, które choć wyprawiły swoich kandydatów, „należytości nie wypłaciły lub ją tylko przez połowę zaliczyły”, aby „jak najspieszniej całkowitą opłatę odsyłały”. Miasta, których uczniowie porzucili naukę, obciążono obowiązkiem wyjaśnienia przyczyn ucieczki, ukarania i odesłania zbiegów z powrotem do Krakowa, z wyjątkiem sytuacji, gdy powodem opuszczenia szkoły był „wstręt do anatomicznych operacji” – dano tym samym wyraz zrozumienia dla wynikających z natury człowieka indywidualnych przeciwwskazań do wykonywania zawodu medyka. Rada nawiązała też do licznych przypadków, w szczególności miast województw południowo-wschodnich, które „nie są w stanie wyprawiania uczniów na naukę lekarską, nie mając zdatnej do tego młodzieży, ani funduszu na ich utrzymanie”. Zdaniem konsyliarzy, środków na sfinansowanie wspomnianego celu należało szukać w przeprowadzeniu w rzeczonych województwach rozdziału „jurysdykcji gruntów i dochodów miejskich od jurysdykcji gruntów i dochodów uprzywilejowanym posesorom prawnie służących”. W związku z brakiem kandydatów, którzy posiadaliby podstawowe umiejętności w zakresie pisania i czytania, Rada zdecydowała o wprowadzeniu obowiązku wysłania ich przez władze miejskie na naukę początkową – a nadzór w tej materii, po konsultacjach ze Szkołą Główną Koronną, miał przejąć Departament Policji. Na koniec Rada wyróżniła miasta prywatne: Skaryszew, Pabianice, Żgów (być może chodzi o miejscowość Rzgów) i Stryków, które skorzystały z możliwości wysłania swoich mieszkańców na naukę do Krakowa, i wyraziła jednocześnie nadzieję, „że inne miasta duchowne i dziedziczne, za tak chwalebny nie omieszkają pójść przykładem”. Do uniwersału załączono także tabelę sporządzoną na podstawie raportu Szkoły Krakowskiej, zawierającą listę studentów, miasta, z których pochodzili, oraz wysokość wniesionej opłaty. Wynika

¹⁸ Uniwersał nr 64 z 12.04.1785 r., *Zbiór rezolucyi...*, 1788, s. 153–158. Brakowi precyzji w posługiwaniu się terminologią prawniczą należy przypisać sformułowanie użyte przez T. Erecińskiego, że „zewnątrznie przedstawia się on [uniwersał – M. G.] jako drukowana ustawa”, *Uniwersał Stanisława Augusta...*, *op. cit.*, s. 171.

z niej, że naukę podjęło 126 uczniów, natomiast nie stawilo się na uczelni, wbrew nakazowi Rady – 47, z czego ponad 2/3 z prowincji małopolskiej¹⁹. Interesujące są także dane dotyczące zbiegłych studentów – ze szkoły uciekło 27 osób²⁰. Ponadto, raport zawiera informacje na temat stosunku do nauki konkretnych studentów. Przy poszczególnych nazwiskach zamieszczono ocenę w zakresie nauki początkowej, klas I–IV i nauk wyższych. W większości przypadków uczeń oceniany był jako „pilny”, rzadziej „mniej pilny” lub „nie pilny”²¹.

Jak podaje Tadeusz Korzon, zamierzony przez Radę skutek został częściowo osiągnięty, a z dokumentów wynika, że absolwenci uczelni, już jako wykwalifikowani chirurdzy, wracali do macierzystych miast i wykonywali swoją profesję²². Niemniej, realizacja postanowień uniwersałów napotykała na duży opór, o czym świadczą m.in. przesyłane do Rady Nieustającej memoriały z prośbą o wyjaśnienie statusu prawnego miast, a co jest z tym związane – nakazu wysyłaniu uczniów do Krakowa. Nie sposób jednak oprzeć się wrażeniu, że głównym celem wnioskodawców było nie tyle samo rozstrzygnięcie wątpliwości, co uzyskanie zwolnienia z przykrego obowiązku finansowania nauki przyszłych lekarzy²³.

¹⁹ Dotyczyło to głównie województw kijowskiego i podolskiego, z których na ustaloną wstępnie liczbę 24 studentów, do Krakowa na naukę zgłosiło się zaledwie czterech.

²⁰ Warto odnotować, że studenci pochodzący z jednej miejscowości zawsze podejmowali ucieczkę wspólnie, czego przykładem są uczniowie z Piotrkowa, Wielunia, Piaseczna, Mławy czy Winnicy.

²¹ Uniwersał nr 351 z 27.06.1786 r., *Zbiór rezolucyi...*, 1788, s. 172–174. Sama tabela nie została uwzględniona w drukowanych zbiorach rezolucji, znajduje się natomiast w protokole ekspedycji publicznych Rady Nieustającej, AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 97/99, k. 118–119v.

²² T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. IV, s. 320.

²³ Wśród memoriałów adresowanych do Rady Nieustającej znajdujemy prośbę Łukasza Strużyńskiego wnoszącego, aby nabyte przez niego prawem dziedzicznym miasto Kopaygród, którego status wyrokiem specjalnej komisji wyznaczonej do dóbr Bar zmieniony został z dóbr królewskich na ziemskie, zwolnione zostało ze wspólnego z Wierzbowcem obowiązku finansowania nauki wybranego ucznia. Rada Nieustająca odrzuciła wniosek, tłumacząc, że miasto Kopaygród nie może być zwolnione ze wspomnianego nakazu, nadal korzysta bowiem jako miasto oddane w emfiteuzę z przywilejów nadanych miastom królewskim, jednocześnie więc podlega obowiązkom na miasta te nałożonym, w tym wspomnianemu ciężarowi łożenia na edukację przyszłych lekarzy (rezolucja z 28.10.1785 r., AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 57, k. 51–51v). W innym odnotowanym w protokołach przypadku, plenipotent Nowaczyński w imieniu starościny dźwinogrodzkiej prosił, aby miasta królewskie Dźwinogród i Kalnibłot, z uwagi na brak kandydatów umiejących czytać i pisać oraz ubóstwo samych mieszczan, zwolniono od kar grożących im za niewywiązanie się z nakazów zawartych w uniwersale. Rada odrzuciła prośbę, tłumacząc, że żadne miasto królewskie z nałożonego obowiązku nie może być wyłączone. Wyjaśniła także, że źródła finansowania nauki w Krakowie należy szukać w pozyskiwanych przez miasto wpływach np. z propinacji. Problem braku osób wykształconych w zakresie czytania i pisanja, zdaniem Rady można było rozwiązać, rozpoczynając krakowską edukację

2.2. Przedmiotem zainteresowania Rady był również szeroko rozumiany problem bezdomności, włóczęgostwa i pogłębiającej się pauperyzacji społeczeństwa²⁴. Starania mające na celu likwidację lub przynajmniej ograniczenie i kontrolę nad warstwą „ludzi luźnych”, których szeregi zasilali nie tylko żebrzący, ale także zbiedzy, przestępcy czy poddani nielegitymujący się stosownymi atestacjami dziedziców, podejmowano już znacznie wcześniej, czego dowodem są liczne instrukcje sejmikowe i projekty sejmowych konstytucji, zakładające m.in. kierowanie ich do specjalnych domów poprawy, przymusowych robót publicznych, a w przypadku faktycznie chorych i potrzebujących – do szpitali lub wiejskich parafii²⁵. Rada Nieustająca w walce ze zjawiskiem włóczęgostwa zdecydowała się podjąć odpowiednie kroki w oparciu o obowiązujące już prawo. Stosowny projekt uniwersału złożył w tej sprawie na posiedzeniu plenarnym Rady biskup Antoni Onufry Okęcki²⁶. Duchowny, kreśląc obraz społeczeństwa, zwrócił uwagę na coraz większą liczbę „gnuśnych żebraków”, którzy – jak ujął – unikając uczciwej pracy, wybierają „próżniackie życie” i podstępem wymuszają od obywateli jałmużnę. Powołując się na statuty: Jana Olbrachta z 1496 r. pt. *De laicis seu mendicis mendicatum euntibus*²⁷ oraz Zygmunta III z 1588 r. pt. „Żebracy”²⁸, Rada zobligowała parafie, miasteczka i wsie do wspierania ludzi „podupadłych, żadnym sposobem pożywienia zarobić sobie nie mogących”. Jednocześnie urzędy

kandydatów na przyszłych lekarzy od nauk elementarnych (rezolucja nr 240 z 30.12.1785 r., AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 57, k. 146–147).

²⁴ B. Baranowski zwraca uwagę, że problem „ludzi luźnych”, choć występujący znacznie wcześniej, nasilił się w drugiej połowie XVII i pierwszym ćwierćwieczu XVIII w., jako efekt wojen toczonych na terytorium Rzeczypospolitej. Odbudowa gospodarcza kraju w latach trzydziestych XVIII w. doprowadziła wprawdzie do znacznego ograniczenia problemu, nie rozwiązała go jednak definitywnie, *Ludzie luźni w południowo-wschodniej Wielkopolsce w XVII–XVIII wieku*, Wrocław 1953, s. 3–6.

²⁵ J. Michalski, *Problematyka ludności luźnej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta*, [w:] idem, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i społeczeństwo*, Wydawnictwo Stentor, Warszawa 2007, s. 92–96. Już w okresie rządów Rady Nieustającej problem włóczęgostwa próbowano uregulować w rozdz. XXXIII cz. I tzw. Kodeksu Zamoyskiego. Celem jego autorów była przymusowa stabilizacja ludzi luźnych w miastach i na wsiach m.in. przez obowiązek rejestracji się, zob. więcej: E. Borkowska-Bagieńska, „*Zbiór Praw Sądowych*” *Andrzeja Zamoyskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1986, s. 137–140.

²⁶ AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 60, k. 47 (565).

²⁷ *Volumina Constitutionum* [dalej: VC], t. I: 1493–1549, vol. 1: 1493–1526, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, s. 75.

²⁸ VC, t. II: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, oprac. S. Grodziski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2008, s. 87.

miejskie i księży zobowiązano do „rozeznania o potrzebie i wolności ubogiego do żebrania” i wyposażenia takich osób w „znaczki zewnętrzne”²⁹ oraz opatrzone pieczęcią magistratu lub parafii, odnawiane co roku, zaświadczenia uprawniające do pobierania jałmużny. Brak wspomnianych dokumentów pozwalał osobę żebrzącą zatrzymać i „do wszelkich robót swoich zażywać” lub przekazać miejscowemu staroście „na publiczne roboty”³⁰.

Problematyce tej poświęcony został także uniwersał regulujący kwestię postępowania względem „ludzi rocznej służby niemających, gołotów, luźnych, hul-tajów, tułających się i łupiestwa dopuszczających się”. Rada Nieustająca przypominała o licznych prawach wydawanych począwszy od 1347 r., nakazujących starostom i władzom miejskim zatrzymywanie włóczęgów, żebraków, zbiegłych poddanych, żołnierzy bez abszejdów (dokumentów zwalniających ze służby woj-skowej) i przekazywanie ich właścicielom za wynagrodzeniem z tytułu ponie-sionych kosztów ujęcia uciekiniera. Powtórzono główne założenia konstytucji z 1764 r.³¹, przewidującej karę dla „tego kto by bez attestacyi, czyli testamen-tu, służącego przyjąć ważył się”. Pomimo podjętych działań ustawodawczych Rada przyznała, że „ta zaraza niemal wszystek kraj ogarnęła”, co doprowadzi-ło do wzrostu przestępczości, głównie kradzieży i rozbojów. W miastach, jak przypomniano, pomimo wielokrotnych apeli w dalszym ciągu przebywały osoby bez stałego zajęcia, stanowiące zagrożenie dla porządku i bezpieczeństwa pu-blicznego³². Nakazano więc, aby ludziom takim, bez uprzedniego okazania przez nich dokumentu potwierdzającego zwolnienie ze służby, „żaden z mieszkańców [nie dawał] przytulenia, choćby na krótki czas w domu swoim”. Rada Nieustają-ca poleciła równocześnie sporządzenie w miastach spisu wszystkich mieszkań-ców z uwzględnieniem „ludzi osiadłych i nieosiadłych, niemniej komorników, służących i wyrobników”, i przekazanie ich do Departamentu Policji. Na ko-

²⁹ Uniwersał mówił o zawieszanej na piersi drewnianej deseczce na sznurku, z przytwierdzoną kartką papieru, na której widnieć miał napis „Ubogi ze Wsi N. z parafii N. ma pozwolenie żebrania”.

³⁰ Uniwersał nr 349 z 23.06.1786 r., *Zbiór rezolucyi...*, 1788, s. 169–171. Por. T. Srogosz, *Problemy sanitarno-zdrowotne...*, *op. cit.*, s. 191–192. Autor omyłkowo datuje tę rezolucję na 22.06.1786 r.

³¹ „Reassumptio prawa o ludziach służących”, VL, t. VII, *fol.* 74.

³² Warto wspomnieć o licznych ingerencjach sejmików ziemskich, które już w XVII w. w uchwalanych przez siebie laudach nakazywały władzom miejskim m.in. usuwanie „ludzi luźnych” z miast w ciągu trzech dni. W wieku XVIII w związku z zagrożeniem napływowym elementem przestępczym coraz częściej organizowano także masowe akcje usuwania „ludzi luźnych”, S. Grodziski, *Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1961, s. 97. O planie pozbycia się żebraków z Warszawy zob. A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, PWN, Warszawa 1959, s. 46–47.

niec ostrzeżono gminy żydowskie, żądając zaprzestania praktykowanego dotąd przez nie zwyczaju „odsyłania ubóstwa żydowskiego po kahałach od miejsca do miejsca”³³.

Samo wszczęcie działań normatywnych mających na celu likwidację zjawiska żebractwa i włóczęgostwa było przedsięwzięciem ważnym i dowodzi, że problem ten nie był przez Radę lekceważony i zaniedbywany. Jednak podobnie jak w latach poprzednich nie udało się osiągnąć zamierzonego rezultatu, a postanowienia uniwersałów nie weszły praktycznie w życie³⁴. Problem „ludzi luźnych” nie został rozwiązany, czego dowodem mogą być działania państwa w latach późniejszych, w tym uniwersał Rady Najwyższej Narodowej z 1794 r., który wprowadzał przymusową rekrutację „ludzi luźnych” do wojska³⁵.

Do tej samej kategorii spraw zaliczyć można trzy uniwersały dotyczące włóścian zbiegłych lub „wykoczowanych” zza granicy rosyjskiej³⁶. Jak wynika z ich treści, Rada Nieustająca odebrała liczne noty dyplomatyczne dworu petersburskiego zawierające zażalenia na mieszkańców Rzeczypospolitej „którzy do uciezki ludzi i poddanych z Państwa Rosyjskiego, staraniem i uczestnictwem przykładać się śmieją i inne z tych okoliczności wynikające krzywdy obywatelom państw rosyjskich czynić dopuszczają się”³⁷. Powołując się na przyjaźń z imperatorową Katarzyną, a przede wszystkim postanowienia traktatu zawartego między Rzeczpospolitą i Cesarstwem w 1686 r., zakazującego procederu wzajemnego „koczowania”, czyli nakłaniania i podstępnego wyprowadzania poddanych z majątków pańskich³⁸, Rada Nieustająca wydała wojewodom i starostom oraz ich urzędom dyspozycję zwrócenia na ten problem szczególnej uwagi i podjęcia działań zapobiegających wspomnianemu zjawisku przez sądenie i karanie osób

³³ Uniwersał nr 115 z 25.05.1787 r., *Zbiór rezolucji...*, 2014, s. 315–317.

³⁴ T. Srogosz, *Problemy sanitarno-zdrowotne...*, *op. cit.*, s. 192.

³⁵ S. Grodziski, *op. cit.*, s. 111.

³⁶ O procederze wykoczowywania jako formie współudziału obcych panów w zbiegostwie chłopów z majątków pańskich zob. więcej: S. Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”, Warszawa 1948, s. 128–130.

³⁷ Wśród donoszących o tym procederze był gubernator nowogrodzki, późniejszy ambasador rosyjski w Rzeczypospolitej Jakob Sievers, który w raporcie do Katarzyny II zwracał uwagę na nakładanie przez szlachtę nowogrodzką uciążliwych czynszów, co skłania włóścian do zbiegostwa na Litwę i do Polski, T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. I, s. 374.

³⁸ Mowa o pkt 5 tzw. Traktatu Grzymułtowskiego, zgodnie z którym obie strony zobowiązały się „swawolników do poddaństwa swojego, i pod protekcję nie przyjmować, i do nich nie wstępować się, i nie oponować, ani tajemnie, ani jawnie ich nie podmawiać i nikogo do nich nie posyłać”, VL, t. VI, fol. 151–152.

łamiących prawo bez względu na ich stan społeczny³⁹. Apel nie przyniósł zamierzonego skutku i rok później Rada wydała kolejny uniwersał, w którym oznajmiła, że „ponowione są zażalenia rzeczonego Posła Wielkiego Rosyjskiego na kontynuowane poddanych rosyjskich emigracje, mianowicie w Białej Rusi”. Konsyliarze raz jeszcze zatem ostrzegli „ażeby do nich [emigracji] w żaden sposób nie przykładali się Obywatele Rzeczypospolitej”⁴⁰. Miesiąc później wystosowano trzecią już odezwę w tej sprawie. Także tym razem powołując się na potrzebę utrzymania jak najlepszych stosunków sąsiedzkich, w celu zadośćuczynienia warunkom wspomnianego traktatu, które pomimo dwóch wydanych uniwersałów wciąż nie były dotrzymywane, Rada żądała od Obywateli Państw Rzeczypospolitej jak „najściślejszego ich dopełnienia”⁴¹. Nie sposób jednoznacznie stwierdzić, w jakim stopniu odezwy w tej sprawie przyniosły pożądany efekt. Można jednak założyć, że w Radzie Nieustającej zdawano sobie sprawę, że proceder „koczowania” poddanych z Rosji może położyć się cieniem na stosunki z Katarzyną II. Trudno jednocześnie wyobrazić sobie, że tego typu próby ingerencji Rady Nieustającej – której wpływy zwłaszcza na obrzeżach Rzeczypospolitej i tak były znikome – w stosunki własnościowe szlachty mogłyby skutecznie proceder ten zakończyć. Dlatego podjęte w uniwersałach starania, których celem było zapobieganie przyjmowaniu uciekinierów zza wschodniej granicy, polegające głównie na przypomnieniu o sankcjach dla łamiących prawo, należy traktować jako ruch o charakterze politycznym na wypadek kolejnych oskarżeń o beczynność formułowanych pod adresem Rady przez stronę rosyjską.

2.3. W programie prac Rady Nieustającej znalazła się także sprawa sporów religijnych toczonych na wschodnich rubieżach Korony między dwoma gałęziami kościoła greckiego⁴². Powodem wydania uniwersału były, jak uzasadniono, przedłożone Radzie Nieustającej przez rezydenta rosyjskiego liczne skargi ze strony społeczności grecko-nieunickiej przeciwko grekom-unitom i katolikom –

³⁹ Uniwersał nr 152 z 17.06.1783 r., *Zbior rezolucyi...*, 1786, s. 104.

⁴⁰ Uniwersał nr 367 z 11.06.1784 r., *ibidem*, s. 109.

⁴¹ Uniwersał nr 413 z 20.07.1784 r., *ibidem*, s. 110.

⁴² Zapoczątkowany w 1596 r. aktem Unii brzeskiej konflikt między kościołem grekokatolickim (unickim) a prawosławnym (dyzunickim), przebiegający ze zmiennym natężeniem, przybrał na sile po I rozbiórce Rzeczypospolitej, w wyniku zmian administracyjnych i przesunięcia granic diecezji unickich i prawosławnych, *Historia Kościoła w Polsce*, t. II: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1979, s. 105–108, 122–123.

obywatelom województw braclawskiego i kijowskiego⁴³. Nawiązując do art. IX Aktu Osobnego traktatu z Rosją z 1775 r.⁴⁴, nakazującego wstrzymanie się ludności obu wyznań od wrogich kroków do czasu rozstrzygnięć podejmowanych przez specjalną komisję, która miała zostać powołana do rozwiązywania sporów religijnych, Rada Nieustająca zwróciła się do wszystkich zainteresowanych „ażeby zupełną spokojność i skromność wzajemnie zachowując wyroków kommissyi od obu stron wyznaczonej czekali”⁴⁵.

Skala i charakter konfliktu między kościołem unickim i dyzunickim z pewnością wymagały działań zdecydowanych i idących dalej niż łagodny w swojej formie apel o wstrzymanie się od niezgodnych z prawem działań. Uniwersał nie mógł mieć zatem realnego wpływu na ich ograniczenie, zwłaszcza że wspomniana w nim i w traktacie komisja nigdy nie powstała⁴⁶. Podobnie jak w przypadku uniwersałów o „koczowaniu” poddanych, wydaje się, że odezwa, z którą wystąpiła Rada Nieustająca, w większym stopniu obliczona była na utrzymanie poprawnych relacji z Petersburgiem niż na rzeczywiste załagodzenie konfliktu obu Kościołów.

2.4. W 1775 r. Rada poświęciła jeden z uniwersałów problematyce odzyskiwania alienowanych dóbr pojezuickich przeznaczonych na fundusz Komisji Edukacji Narodowej. W myśl konstytucji sejmowej powołującej KEN ustanowiono lustratorów, których zadaniem było sporządzenie spisów majątków poszczególnych kolegiów zakonu. W marcu 1774 r. utworzono także dwie tzw. Komisje Rozdawnicze: dla Korony i Litwy, odpowiedzialne za likwidację majątku zakonu i sprawiedliwe rozporządzenie zebranymi funduszami⁴⁷, oraz dwie Komisje Sądowe, których celem było rozstrzyganie pojawiających się przy tej okazji sporów. Już wówczas wspomniani lustratorzy informowali o narastającym chaosie i grabieży wyposażenia niezbędnego do prowadzenia prawidłowej gospodarki przeznaczonych do

⁴³ Przyczyną skarg, formułowanych m.in. przez Synod Petersburski do Katarzyny II, były popełniane na szeroką skalę przestępstwa: grabieże, bezprawne konfiskaty cerkwi (w samym roku 1776 odnotowano ok. 800 takich przejęć), a nawet zabójstwa duchownych prawosławnych popełniane przez unitów, T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. I, s. 202. Zob. także E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. I, Gebethner i Wolff, Warszawa 1906, s. 164.

⁴⁴ VL, t. VIII, fol. 67.

⁴⁵ Uniwersał nr 75 z 15.03.1776 r., AGAD, tzw. ML, dział. VII, sygn. 17 [nr karty z mikrofilmu nieczytelny].

⁴⁶ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. I, s. 201.

⁴⁷ VL, t. VIII, fol. 267–268. O funduszach KEN zob. więcej: R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1937, s. 363–365.

konfiskaty dóbr⁴⁸. Co więcej, sami lustratorzy, których – jak podaje Ambroise Jobert – podporządkowały sobie Komisje Rozdawnicze (choć zgodnie z konstytucją z 1773 r. podlegali KEN), prowadzili na tym polu „zorganizowany rabunek”, przeciągając okres sprawowania swojej funkcji ponad przewidziane przez prawo sześć tygodni⁴⁹. Skala defraudacji, w których aktywny udział brali również członkowie wspomnianych Komisji Rozdawniczych⁵⁰, zmusiła Radę Nieustającą do interwencji i wydania stosownego uniwersału. Jego projekt kilka dni przed publikacją został przedłożony i po poprawkach zatwierdzony na nadzwyczajnym posiedzeniu KEN⁵¹.

W treści aktu przede wszystkim zwrócono uwagę na wspomnianą już niepokojącą króla i Radę liczbę zaniedbań i nadużyć ze strony urzędników odpowiedzialnych za prawidłowe przeprowadzenie lustracji majątków pojezuickich, przypadki przywłaszczania przez zakonników dóbr zakonnych lub zatajania o nich informacji, oraz inne malwersacje godzące w interes narodowy. W reakcji na skalę nielegalnego procederu Rada Nieustająca w pierwszej kolejności nakazała Komisji Sądowej⁵² stworzenie specjalnego rejestru sądowego dla osób (zarówno duchownego, jak i świeckiego stanu) oskarżonych o bezprawne alienowanie dóbr pojezuickich lub ukrywanie funduszy zakonnych, a następnie pozwanie ich przed własny sąd i rewindykację przywłaszczonego w ten sposób majątku⁵³. W szczególności Komisja miała koncentrować swoje prace na ustaleniu miejsca ukrywania nieprzejętych jeszcze złóż miedzi i cyny, srebra kościelnego, sporządzeniu wykazu nieprzekazanych jak dotąd na licytację nieruchomości zakonnych, rzeczy ruchomych takich jak meble, zbiory biblioteczne oraz sumy pieniężne. Komisję ponaglono w kwe-

⁴⁸ A. Wołtanowski, R.W. Wołoszyński, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973, s. 132–133.

⁴⁹ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, przeł. i uzupeł. M. Chamcówna, Ossolineum, Wrocław 1979, s. 16–20.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 18–19. Doprowadziło to zresztą do pogłębiającego się z czasem konfliktu między KEN a cieszącymi się pełną od niej niezależnością Komisjami Rozdawniczymi, J. Sobczak, *Sądownictwo Komisji Edukacji Narodowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, t. XXXIV, z. 2, s. 215.

⁵¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, oprac. T. Wierzbowski, Piotr Laskauer i S-ka, Warszawa 1910, poz. 37, s. 71.

⁵² W uniwersale wyraźnie mowa jest o jednej Komisji Sądowej, nie sprecyzowano jednak, którą autorzy mieli na myśli. Niewykluczone, że nakaz adresowano zarówno do Komisji Koronnej, jak i Litewskiej.

⁵³ Warto uzupełnić, że w 1776 r. pod naciskiem KEN obie Komisje Sądowe zostały rozwiązane, a ich kompetencje przejęła KEN. W 1777 r. weszła w życie ordynacja poświęcona sądowym kompetencjom KEN, w której określono cztery rejestry przeznaczone do wpisywania spraw podległych jej jurysdykcji, J. Sobczak, *Sądownictwo Komisji...*, s. 221–223.

stii: przedstawienia rachunków lustratorów z administracji dóbr, w szczególności rachunków inwentarza obejmującego m.in. bydło, sprzęt rolniczy i gospodarski, zbadanie losów składów wina i magazynów żywności (w tym zboża) w każdym z kolegiów, sprawdzenie, jak rozdysponowane zostały księgozbiory biblioteczne zakonu, oraz ustalenie przyczyn zaniechania rekuperacji, tj. odzyskania sum, które znalazły się za kordonem. Zalecono wreszcie sporządzanie zestawień w tabelach „wszystkich kapitałów z oznaczeniem dla Komissyi Edukacyinej, gdzie są lokowane” oraz „pozostałych prowizyi od tych wszystkich kapitałów”. Na koniec zwrócono się z apelem do obywateli Rzeczypospolitej o informowanie Komisji Rozdawniczej, a później także Komisji Edukacji Narodowej o wszelkich przypadkach nieprawidłowości dotyczących przejmowania dóbr pojezuickich. Wyznaczono też nagrodę dla delatorów w wysokości 5% odzyskanej sumy, ostrzegając jednocześnie przed zatajaniem wiedzy o tego typu zdarzeniach, za co grozić miała stosowna kara⁵⁴.

W tym przypadku uniwersał już wkrótce przyniósł zamierzony skutek w postaci doniesienia o ukrywaniu majątków zakonu⁵⁵. Mimo to Rada Nieustająca uznała, że warto swoją odezwę ponowić, bowiem miesiąc po wydaniu wspomnianego uniwersału opublikowała kolejny o identycznej treści⁵⁶.

3

Realizowaną w drodze uniwersałów działalność Rady Nieustającej dotyczącą omówionych wyżej spraw trudno ocenić jednoznacznie. Podejmowane przez króla i konsyliarzy starania w przedmiocie szeroko rozumianej polityki społecznej należy z jednej strony uznać za inicjatywę pożądaną i cenną, będącą przejawem zainteresowania kwestiami zdrowia, edukacji czy ładu społecznego – z drugiej jednak, są świadectwem nieskuteczności Rady Nieustającej, wręcz bezsilności wobec nieposłuszeństwa obywateli, urzędów czy instytucji Rzeczypospolitej.

Chociaż nie można przypisać Radzie Nieustającej bezczynności w sprawach społecznych, to biorąc pod uwagę liczbę zaledwie 11 uniwersałów na przestrzeni blisko 15 lat rządów, trudno również mówić o jej szczególnej aktywności na tym

⁵⁴ Uniwersał nr 66 z 25.07.1775 r., AGAD, Zbiór Dokumentów Papierowych, sygn. 134.

⁵⁵ Na konferencji KEN w dniu 5.08.1775 r. przedstawiono memoriał ekszejuity ks. Szadurskiego, w którym doniósł on o sumie 50 tys. zł znajdującej się w rękach Hilzenowej, wojewodziny mińskiej, a przekazanej tuż przed samą publikacją bulli [papieskiej] przez rektora collegii nowicjatu wileńskiego ks. Ignacego Pilsuckiego, bez zgody przełożonych, podskarbiemu litewskiemu Tyzenhauzowi, *Protokoły posiedzeń...*, poz. 41, s. 73.

⁵⁶ Uniwersał nr 123 z 25.08.1775 r., AGAD, tzw. ML, dział VII, sygn. 15 [nr karty z mikrofilmu nieczytelny].

polu. Nie zmienia tej oceny konsekwentne ponawianie apeli w sprawie studentów Akademii Lekarskiej czy „koczowania” poddanych. W tych przypadkach potrzeba wydania kolejnych uniwersałów dowodzi raczej niechęci do podporządkowania się nakazom Rady, której nie udało się zyskać szerokiego poparcia społecznego czy autorytetu – tak potrzebnego do zbudowania silnej władzy centralnej. Rada nie dysponowała aparatem administracyjnym, który umożliwiłby jej wyegzekwowanie wydanych przez nią postanowień. Był to zresztą powszechny w okresie I Rzeczypospolitej problem, z którym państwo nie radziło sobie już wcześniej. Brak wystarczających narzędzi prawnych gwarantujących skuteczną realizację zaleceń, przestrzeganie zakazów czy nakazów zawartych w uniwersałach, z góry skazywał starania Rady Nieustającej na niepowodzenie. Wydaje się zresztą, że zarówno król, jak i konsyliarze mieli świadomość mocno ograniczonej skuteczności swoich działań. Władza Rady Nieustającej, która i tak nie cieszyła się przecież powszechnym poparciem szlachty, a na kolejnych sejmach poddawana była przez opozycję permanentnej krytyce, w wielu obszarach była iluzoryczna.

Z treści przedstawionych dokumentów wyłania się jednocześnie obraz społeczeństwa szlacheckiego, w którym dominuje opór wobec prób podejmowania inicjatyw i wprowadzania reform społecznych, a nad interesem ogółu przeważają prywatne interesy szlachty i duchowieństwa. Na tym tle, mimo wszystkich ułomności i nieskuteczności swoich poczynań, Rada Nieustająca jawi się jako władza, której nieobce były ideały oświecenia, a działania nosiły załączki postępowej polityki społecznej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych:
 tzw. Metryka Litewska, dział VII.
 Zbiór Dokumentów Papierowych.

Źródła drukowane

Czacki T., *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem*, t. I, Warszawa 1800.
Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777, oprac. T. Wierzbowski, Piotr Laskauer i S-ka, Warszawa 1910.
Volumina Constitutionum, t. I: 1493–1549, vol. 1: 1493–1526, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996.
Volumina Constitutionum, t. II: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, oprac. S. Grodziski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2008.
Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, t. VI–VIII.

- Zbiór rezolucji interpretacyjnych Rady Nieustającej z lat 1786–1788*, oprac. M. Głuszak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Zbiór rezolucji Rady Nieustającej potrzebnych do wiadomości juryzdykcyi sądowych y obywatelów obojga narodów od seymu 1782 do seymu 1784 roku zebrany*, Warszawa 1786.
- Zbiór rezolucji Rady Nieustającej potrzebnych do wiadomości juryzdykcyi sądowych y obywatelów obojga narodów od seymu 1784 do seymu 1786 roku zebrany*, Warszawa 1788.

Literatura

- Baranowski B., *Ludzie luźni w południowo-wschodniej Wielkopolsce w XVII–XVIII wieku*, Wrocław 1953.
- Borkowska-Bagińska E., „Zbiór Praw Sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1986.
- Czaja A., *Między tronem, buławą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, PWN, Warszawa 1988.
- Ereciński T., *Uniwersał Stanisława Augusta z r. 1785 w sprawie wysyłania przez miasta koronne uczniów na naukę lekarską do Szkoły Głównej Koronnej*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych” 1927, t. VII, z. 2, s. 168–175.
- Głuszak M., *Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788. Część I: Charakterystyka ogólna*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2019, t. XXII, s. 37–49.
- Grodziski S., *Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1961.
- Historia Kościoła w Polsce*, t. II: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1979.
- Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, przeł. i uzupeł. M. Chamcówna, Ossolineum, Wrocław 1979.
- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. I–IV, Księgarnia L. Zwolińskiego i S-ki, Teodor Paprocki i S-ka, Kraków–Warszawa 1897.
- Krawczyk K., *Problemy sanitarno-zdrowotne w pracach Departamentu Policji Rady Nieustającej w latach 1778–1780*, [w:] *Zdrowie i choroba jako problem polityczny i społeczny. Medycyna w kontekście działań państwa*, red. B. Płonka-Syroka, T. Srogosz, DiG, Wrocław 2005, s. 56–66.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. I, Gebethner i Wolff, Warszawa 1906.
- Michalski J., *Problematyka ludności luźnej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta*, [w:] idem, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i społeczeństwo*, Wydawnictwo Stentor, Warszawa 2007.
- Milik K., Srogosz T., *Uczniowie lekarscy – stypendyści miast królewskich u schyłku I Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów Polski XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ryszardowi Szwedowi*, red. T. Dubicki, T. Panecki, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2004, s. 43–60.

- Rybarski R., *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1937.
- Sobczak J., *Sądownictwo Komisji Edukacji Narodowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, t. XXXIV, z. 2, s. 213–230.
- Srogosz T., *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Akademia Medyczna, Łódź 1993.
- Śreniowski S., *Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”, Warszawa 1948.
- Woltanowski A., Wołoszyński R.W., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.
- Zahorski A., *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, PWN, Warszawa 1959.

MARCIN GŁUSZAK

DR, UNIwersYTET ŁÓDZKI

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1078-9012](https://orcid.org/0000-0002-1078-9012)

*Uniwersały Rady Nieustającej z lat 1775–1788.
Część IV: Polityka społeczna*

Obok materii sądowniczych i ekonomicznych działania Rady Nieustającej koncentrowały się wokół szeroko rozumianej polityki społecznej: rekrutacji studentów do Akademii Lekarskiej w Krakowie, zapobiegania żebractwu, włóczęgostwu i zbiegostwu chłopów z Rosji. Ponadto Rada Nieustająca działała w obszarze edukacji – wydawała uniwersały poświęcone gromadzeniu funduszy dla Komisji Edukacji Narodowej. Działania Rady Nieustającej nie zawsze były jednak skuteczne, bowiem władze miast i szlachta nie chciały podporządkować się nakazom zawartym w uniwersałach.

Słowa kluczowe: Rada Nieustająca, uniwersały, polityka społeczna, Akademia Lekarska, żebractwo, włóczęgostwo, zbiegli włościanie, Komisja Edukacji Narodowej

MARCIN GŁUSZAK

PHD, UNIVERSITY OF ŁÓDŹ

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1078-9012](https://orcid.org/0000-0002-1078-9012)

*Universals of the Permanent Council in 1775–1788.
Part IV: Social policy*

In addition to judicial and economic matters, the activities of the Permanent Council focused on widely understood social policy, namely: student recruitment to the Academy of Medicine in Cracow, the prevention of begging, vagrancy and escape of the peasants from Russia. Furthermore, the Permanent Council was acting in an area of education and

issued the universals devoted to raising funds for the Commission of National Education. The actions of the Permanent Council were not always effective, because the local authorities and the nobility did not want to comply with regulations contained in the universals.

Key words: the Permanent Council, universals, social policy, the Academy of Medicine, begging, vagrancy, fugitive peasants, the Commission of National Education